

ТМ	Г. XXXI	Бр. 4	Стр. 687 - 702	Ниш	октобар - децембар	2007.
----	---------	-------	----------------	-----	--------------------	-------

UDK 314.9:316.346

Оригинални научни рад

Примљено: 07.02.2007.

Нада Радуски

Институт друштвених наука

Београд

МЕТОДОЛОШКИ АСПЕКТИ И ПРОБЛЕМИ У ИСТРАЖИВАЊУ ЕТНИЧКЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА

Резиме

Пописи становништва представљају најважнији извор података за проучавање етничке структуре становништва. У раду се анализирају три основна етничка обележја (национална припадност, матерњи језик и вероисповест) која су била укључена у садржај свих послератних пописа (1948-2002), а на основу којих је могуће сагледати популациону динамику различитих етничких заједница. Важно је знати да на етничке процесе, поред демографских фактора (природни прираштај и миграције), утиче и промена националне припадности-субјективни фактор, који је од великог значаја код свих, а нарочито код неких националности (нпр. Роми, Власи, Југословени и др.). Исто тако, за правилну анализу и компарацију етностатистичких података неопходно је познавање пописне методологије (примењена решења, критеријуми, дефиниције, класификације и сл.), која је од кључног утицаја на демографско кретање појединих националности (нпр. Муслимани, Бошњаци, Југословени и др.) и промену етничке структуре становништва.

Кључне речи: попис становништва, методологија, етничка структура, национална припадност, матерњи језик, вероисповест

Увод

Истраживање етничког састава становништва, посебно када је реч о мултинационалним и мултиконфесионалним државама, има велики научни и практични значај. Што је хетерогеније становништво са етничког, културног и историјског аспекта потребно је потпуније

и детаљније осветлити узроке и последице тих разлика. Националност, као најважније етничко обележје од великог је интереса за континуирано праћење и анализу у земљама на чијој територији живе бројне етничке заједнице диференциране према демографским, социо-економским и културним карактеристикама. Међутим, да ли ће ово питање бити укључено у пописно-статистичка истраживања зависи првенствено од друштвеног уређења и политичког става о националном питању у тим државама. Коначни резултати етностатистичких истраживања несумњиво имају непосредног утицаја на националне односе и међуетничке релације већинског и мањинског становништва, па зато не изненађује блиска веза између статистике и државне мањинске политике. Где су етничке, религијске или језичке заједнице признате од званичних институција постоје публиковани и доступни статистички подаци који потичу из редовних пописа становништва, анкета и слично, док с друге стране, тамо где немају званично признат статус подаци се не прикупљају или нису доступни и поуздани. Због тога се користе индиректни извори или процене што је понекад повезано са спекулацијама, а статистика у том случају често балансира између науке и политике.

Етничка обележја: методолошки приступ у југословенским пописима становништва

Попис становништва представља најважнији извор за проучавање етничких процеса иако постоје извесна методолошка ограничења при коришћењу и компарацији података више сукцесивних пописа. У садржај југословенских пописа¹ укључена су питања о националности, матерњем језику и вероисповести, као најважнијим етничким обележјима, што омогућује сагледавање етничке структуре и увид у популациону динамику готово свих етничких заједница. Укључивање ових питања зависи од националних потреба сваке државе, за разлику од основних обележја која су обавезна, али нису довољна за проучавање етничког састава вишенационалних држава.² Основна

¹ Југословенска званична статистика усвојила је праксу да се пописи становништва, због међународне упоредивости, одржавају сваких десет година. После Другог светског рата спроведено је седам пописа (1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002), на комплетној тадашњој територији земље, осим 2002. године, када је попис спроведен само у Централној Србији и Војводини, док је претходни (1991) био ограниченог обухвата због бојкота становништва албанске националности (на Косову и Метохији и у две општине Централне Србије).

² Према Препорукама Конференције европских статистичара за попис становништва и станова УН, држављанство и земља/место рођења спадају у обавезна обележја, а етничка припадност, матерњи језик и религија у групу допунских или факултативних обележја.

обележја су формално-правне природе, односно могу се у статистичким истраживањима објективно установити, док код осталих обележја долази до изражаја већа или мања субјективност што отежава упоредивост пописних података, па је неопходно познавање пописне методологије која се на њих односи. Наиме, неопходно је разумети дефиниције, терминологију, критеријуме и друге елементе везане за методолошко-садржинско питање ове проблематике, посебно када је реч о појединим модалитетима националности (Муслимани, Бошњаци, Југословени, регионална припадност и др.) на које су примењена (или промењена) методолошка решења и етнополитичке околности највише имали утицаја.

Такође, важно је имати у виду да су сви југословенски пописи рефлектовали актуелне друштвене услове који су директно или индиректно утицали на припрему, спровођење, национално изјашњавање и коначне резултате пописа. Тако, попис 1948. године одвијао се у време сукоба са Информбироом, 1971. године у условима радикализације односа на линији републике-федерација, 1981. године у време сукоба на Косову и Метохији, попис из 1991. године непосредно пред дезинтеграцију земље и рат, док је последњи 2002. године спроведен када је на власт дошла демократска опозиција, али није одржан на целокупној територији земље. У периоду кога карактерише социјалистичко друштвено уређење, братство и јединство свих народа и народности и велика улога Савеза комуниста, сва питања везана за етничка обележја и израду стручно методолошких упутстава разматрана са идејно-политичког становишта у надлежним друштвено-политичким телима. У припреми пописа 1991. године, за разлику од свих претходних, дошла је до изражаја аутономност статистике и стручно, а не политичко мишљење у методолошком приступу питањима етничитета, али дубока политичка криза и бурни друштвени догађаји одразили су се на максималну политизацију етничких питања. Последњи попис из 2002. године одржан је у новој држави (СР Југославија), у битно измењеним геополитичким и етнодемографским условима, што се рефлектовало и на пописну методологију и на коначне резултате пописа.

Национална припадност (1948-2002)

У социјалистичкој Југославији национално питање било је део идеологије владајуће партије, па је и пописна методологија морала бити у складу с тим, док је уставни принцип слободног изјашњавања о етничкој припадности требало да покаже једнакост свих грађана и слободу националног декларисања. Због изузетне политичке осетљивости, све проблеме везане за ово обележје (дефиниције, начин постављања питања у пописницима, упутства за давање одговора, по-

писне класификације и др.), статистички органи решавали су у највишим политичким организацијама. У ствари, "статистика није ни показала неки посебан интерес за стручно суочавање с проблемима ове врсте, с обзиром на то да је обележје о националној припадности увек било под патронатом политичких структура које су имале неприкосновено право на коначну формулацију и промоцију методолошких текстова и класификација везаних за ово обележје" (Станковић, 1992). С тим у вези, етничка слика бивше СФРЈ је у великој мери била резултат националне политике која је у том периоду била под доминацијом "југословенског модела" социјализма, а све у духу најбољег решавања националног питања (Радовановић, 1995).

Главни критеријум који се, према пописној методологији, користио при одређењу националне припадности јесте субјективна изјава, што значи да свако лице има право слободног изјашњавања или неизјашњавања о својој националности. При томе, никакви документи нису потребни као доказ, али се подразумевало да се објективне чињенице поклапају са изјавом и опредељењем. Принцип субјективности омогућује промену националног опредељења и то привремену (услед политичких, социо-психолошких и других разлога) или сталну (услед асимилационих процеса), што донекле отежава компарацију пописних података. Међутим, имајући у виду историјске и развојне процесе интеграције, асимилације, стварање нових етничких група и слично, субјективна промена националне припадности је, са друштвеног становишта, уколико није последица директног насилног притиска, заправо објективна промена (Петровић, 1983). Принцип слободног изјашњавања о националној припадности често је предмет расправа и полемика.³ Поставља се питање да ли је сваки појединац слободан да се декларише као припадник одређене етничке групе, чак иако не поседује неке особине које се сматрају карактеристичним за ту групу, и да ли у свим приликама може да се декларише као припадник неке националности без притисака и неповољних последица (Таталовић, 2001). Мада субјективни карактер овог обележја доводи у питање објективност и тачност добијених података, па самим тим и оправданост укључивања у садржај пописа, свака друга дефиниција (на пример, заснована на етничком пореклу или говорном језику) још више би повећала тешкоће које се јављају у макро истраживањима националне припадности.

³ У већини земаља централне и источне Европе, статистичка истраживања ретко покушавају да објективно идентификују етничке заједнице, већ се базирају на субјективној перцепцији, што претпоставља да се становништво самодефинише у смислу националне или етничке припадности. Англосаксонска имиграциона друштва су више заинтересована за селективни аспект етничитета, док се експлицитно дефинисање етничких група не користи (Haug, Compton, Courbage, 2000).

Поред принципа субјективности, за ову етничку одредницу карактеристична је различита терминологија коришћена у југословенској званичној статистици. Тако, користио се назив "народност" (пописи 1948, 1953 и 1961), "народност или етничка припадност" (1971), "народ, народност или етничка група" (1981), "национална припадност" (1991) и "национална или етничка припадност" (2002), који су се често мешали и користили као синоними, али је њихов значај, упркос сталним променама, остао исти.

У свим југословенским пописима (1948-2002) фигурирало је питање о националности чиме је створена статистичка основа за компарацију података, увид у етничку структуру и квантитативне промене које су се десиле у посматраном периоду.⁴

Први попис у историји југословенске статистике који је дао слику о етничком саставу становништва јесте попис 1948. године. Сваки грађанин имао је право да се слободно (не)декларише о својој националној припадности. Према пописној методологији предвиђено је да Муслимани који су југословенског етничког порекла (а не остали, као Турци, Албанци, Роми) изаберу посебну формулацију одговора.⁵ Приликом шифрирања пописних података национално опредељени Муслимани укључивани су у односну националност (нпр. Срби-муслимани у Србе, Хрвати-муслимани у Хрвате, итд.), док су посебно исказивани само Муслимани неопредељени. За лица која су се изјаснила у смислу регионалне припадности (нпр. Шумадинац, Далматинац и сл.) предвиђено је да се решење доноси од случаја до случаја (нпр. Шумадинци су укључивани у Србе, Далматинци у Хрвате и сл.), или да се групишу у "остале и непознате народности". Од посебног је значаја што су се национално могли декларисати Македонци и Црногорци, што представља прво статистичко утврђивање њиховог броја на територији тадашње државе.

У садржај наредног пописа 1953. године била су укључена четири етничка обележја: држављанство, народност, матерњи језик и

⁴ У попису пре Другог светског рата, 1921. године, етничка структура могла се утврдити само посредно преко питања о матерњем језику и вероисповести. Али, ова два обележја нису укрштена тако да је група српскохрватског језика остала нерашчлањена, док се македонски језик није могао уписивати као одговор на питање о матерњем језику. Због тога, за Македонце и Црногорце статистички показатељи нису расположиви. У следећем попису (1931) питање о народности било је само формалне природе јер су сва лица југословенског етничког порекла исказивана као целина тј. као једна "југословенска" народност, док су остали наводили своју националну припадност.

⁵ За давање одговора на ово питање упутство је гласило: "свако лице уписаће које је народности, на пример, Србин, Хрват, Македонац, Црногорац, Мађар, Шиптар, Румун и слично. Муслимани ће ставити Србин-муслиман, Хрват-муслиман, неопредељен-муслиман" (СЗС, 1988).

вероисповест. За разлику од претходног, предвиђена је могућност да Муслимани и лица која нису осећала јаку националну припадност буду сврстана у две категорије: "Југословен-неопредељен" (ако су југословенског порекла) и "национално-неопредељен" (за остале, тј. припаднике националних мањина). Овакво методолошко решење највише се одразило на неопредељене Муслимане (опредељени су третирано као и 1948), због којих је дошло до наглог пораста броја лица у првој категорији. Лица која су навела регионалну припадност груписана су, такође, у "Југословене неопредељене".

Попис 1961. године одликује увођење нове одреднице: "Муслиман у етничком смислу" која се односила на сва лица југословенског порекла која се сматрају Муслиманима у смислу етничке, а не верске припадности.⁶ Тако је на простору СФРЈ започео убрзани процес етничке консолидације ове националности, што је касније претходило креирању нове – муслиманске нације. Методолошком концепцијом овог пописа задржане су опције "Југословен-неопредељен" (за сва лица која се нису ближе национално изјаснила, као и за оне који су навели регионалну припадност) и "национално-неопредељен" (за стране држављане).

Спровођење пописа 1971. године било је у време највећих расправа о уставним променама у земљи. У највишим политичким круговима припремљена је и у овом попису промовисана одлука о Муслиманима као једном од шест конститутивних народа СФРЈ. У појмовном одређењу, реч Муслиман са великим почетним словом означавао је националну, а са малим словом верску припадност, при чему је идентификација религије са националним обележјем и његовим називом представљало јединствен случај у свету (Радовановић, 1995). У статистичко-методолошком смислу први пут уведена је дихотомна класификација становништва (која ће фигурирати и у попису 1981) на: "национално се изјаснили" и "нису се национално изјаснили". Друга група обухватила је три категорије: 1) "нису се уопште изјаснили" – односи се на лица која желе да искористе своје уставно право и не изјасне се о својој националности; 2) "изјаснили се као Југословени" – није значило националну припадност јер су у коначној класификацији та лица сврстана у неопредељене, али је илустрација оних који нису желели да се декларишу и почетак креирања нове ет-

⁶ У упутствима за спровођење пописа је наведено: "Муслиман уписују само лица југословенског порекла која се сматрају Муслиманима у смислу етничке припадности, док припадници нејугословенских народа (Турци, Шиптари, и сл.), као и други који се сматрају припадницима исламске верске заједнице не треба да уписују овај одговор већ своју националну припадност. С обзиром да одговор – Муслиман означава етничку, а не верску припадност, тај одговор могу да упишу и атеисти ако сматрају да припадају тој етничкој групи." (СЗС, 1988).

ничке групе (Југословени) и 3) "изјаснили се у смислу регионалне припадности" – ова могућност изјашњавања изазвала је бурне реакције и критике, због чега пописне инструкције нису биле јединствене за све републике и покрајине.⁷ У овом попису, дакле, највеће промене односиле су се на Муслимане, Југословене и модалитет регионалне припадности.

Идентична пописна методологија и класификација националности задржана је и у наредном попису 1981. године (изузев термина). Али, треба споменути утицај и важност неких друштвено-политичких фактора из тог периода. Уставом из 1974. године пренешене су на републике многе функције федералне државе, па су републички статистички заводи имали искључиву надлежност приликом прикупљања пописних података, што је имало значаја нарочито када су у питању етничке карактеристике становништва. У време спровођења пописа избиле су масовне демонстрације Албанаца на Косову и Метохији, јавиле су се бројне тешкоће као последица рушења ауторитета федералне државе (након смрти Ј. Б. Тита), док је национални занос у вези пописивања становништва по етничкој основи (а нарочито у вези с језиком на коме ће се попис вршити) био присутан у свим крајевима земље.

Следећи попис, из 1991. године, остаће запамћен по бурним политичким догађајима претходећи дезинтеграцији државе, рату и стварању нових држава на простору СФРЈ. Политички услови после напуштања једнопартијског система и слободни избори несумњиво су утицали на овај попис у смислу аутономности статистике. Начин прикупљања података о етничким питањима више није зависио од политичких организација, већ су одлуке доношене на основу мишљења и предлога експерата. За разлику од претходних, у овом попису је остварен слабији обухват (око 85%) због бојкота становништва албанске националности. Главна методолошка разлика јесте што се изгубила основна подела становништва на национално опредељена и неопредељена лица. При томе је у коначној класификацији дошло до "трансфера" Југословена из неопредељених у опредељена лица (сврстани су одмах после конститутивних народа, Срба и Црногора-

⁷ Тако, у Хрватској и Босни и Херцеговини лица која су се изјаснила у смислу регионалне припадности сврстана су у групу: "није се изјаснио". У Босни и Херцеговини владајуће структуре су претпостављале да би избор ове опције могао ојачати регионалне тенденције због све присутнијег термина "Босанац", односно да ће се на овакав начин декларисати велики број становништва муслиманске националности. У Хрватској разлоге треба тражити у присутном страху од територијалних претензија бројчано релевантне италијанске мањине у Истри. Тако, резултати каснијег пописа (1991) показују да се у многим општинама Истре чак 11%-35% становништва декларисало као Истријани (Мрђен, 2002).

ца), као и укључења три нове националности (Буњевци, Египћани и Шокци).⁸

Први попис у двадесет првом веку требало је да се обави 2001. године, у складу са међународним препорукама и усвојеном праксом о десетогодишњој динамици спровођења пописа, али је одложен за годину дана и одржан 2002. године само на територији Централне Србије и Војводине (у Црној Гори 2003. године, док је на Косову и Метохији неизвесно). У погледу етничких обележја овај попис је један од најсвеобухватнијих, с обзиром да су укључени: националност, матерњи језик, вероисповест и држављанство.⁹ Велике недоумице постојале су у вези третмана муслиманске националности због крупних политичких промена (међународно признање Босне и Херцеговине као самосталне државе), али и нејединственог става код самих Муслимана, па је зато поред постојеће одреднице уведен и нови модалитет – Бошњак за исказивање етничког идентитета у суштини једног истог народа. У коначној, знатно детаљнијој класификацији, после конститутивних народа (Срби и Црногорци), наведени су Југословени, а затим све остале националности укључујући, поред Бошњака, још три нове (Ашкалије, Цинцаре и Горанце). Методологија у односу на претходни попис није се мењала у погледу осталих кључних елемената.¹⁰

⁸ Слично је и у пописним књигама бивших југословенских република. Тако, у Хрватској прво су наведени Хрвати, затим друге националности по абecedном реду (Срби који су се налазили на шестом, дошли су на 19. место), док су у Словенији прво наведени Словенци, затим три аутохтоне националне мањине (Италијани, Мађари, Роми), а затим остали према абecedном реду. Промене у броју и редоследу националности јасно показују промене у њиховом положају у односу на оно што су представљали у бившој СФРЈ (Мрђен, 2002).

⁹ Питање држављанства било је веома актуелно, нарочито имајући у виду велики број избеглица, за утврђивање законске припадности становништва СР Југославији. За разлику од националне припадности, држављанство се налази на међународно утврђеној листи основних пописних питања, објективно је обележје и формулисано по принципу понуђених одговора. Дефинише се као посебна законска веза лица и државе, остварена рођењем или пријемом држављанства изјавом, правом избора, браком или на неки други начин.

¹⁰ Што се тиче бивших југословенских република, наредни попис одржан је у Хрватској 2001. године, у Словенији 2002. године, Македонији 1994. и 2002. године, док је за Босну и Херцеговину још увек неизвесно. Методологија пописа је другачија него што је била у бившој СФРЈ, односно у претходном попису (1991). То се, пре свега, односи на термин (нпр. народна/етнична припадност у Словенији, народност у Хрватској и национална припадност у Македонији), али много више на начин постављања питања и број понуђених категорија. У Хрватској је примењена опција тзв. затвореног одговора која подразумева унапред понуђену само једну категорију (Хрват/Хрватица), док је за оне који су се изјаснили за неку другу националност уписиван одговор, при чему није постојала опција за лица која нису желела да се национално декларишу (одговор се уписивао

Може се закључити да је у свим југословенским пописима фигурирало питање о националној припадности различито у терминолошком смислу, али са методолошког аспекта постављено на исти начин – према субјективном критеријуму. Обележје националност, због свог флукутирајућег утицаја на пописне резултате, не само да је битно деловало на демографско кретање националности, већ је мењало и број модалитета будући да су неке националности током времена "нестајале", а друге се "појављивале". Примена одређених пописно-методолошких решења имала је кључну улогу код неких етничких заједница, а првенствено код Муслимана и Југословена, који су имали различити третман условљен првенствено друштвено-политичким разлозима. Тако су Муслимани, генерално, прешли пут од национално неопредељених лица, преко Југословена неопредељених, затим конститутивног народа, да би на крају имали статус националне мањине. Слично, Југословени су у почетку били у најтешњој вези са категоријом Муслимана, затим су третирани као неопредељена лица, у последња два пописа као национално опредељена лица, док ће у наредном попису то бити сасвим сигурно потпуно депласирана категорија.

Матерњи језик (1953-2002)

Једно од "највидљивијих" етничких обележја, препознавајући знак и неодвојиви део националног идентитета, несумњиво је матерњи језик. Због тога је припаднике језичких заједница често лакше идентификовати од припадника националних, етничких или религијских група. Међутим, многе различите националности говоре истим језиком, као што се и у оквиру једне нације користи више језика, због чега језик није увек довољан критеријум за оцену припадности одређеној националности. Другим речима, извесне језичке разлике не нарушавају јединство националне припадности, као што ни језичке сличности не доводе обавезно до етничког јединства.

Матерњи језик, као важна етничка одредница, у већој мери је базирана на објективним факторима него што је то случај са националношћу. Имајући у виду да је национална припадност због субјек-

на месту предвиђеном за друге националности). За разлику од Хрватске, у попису Словеније су постојале три могућности: тзв. затворени одговор са понуђеним националностима (Словенац, Италијан и Мађар), затим тзв. отворени одговор – није се нудио ниједан одговор, тј. слободно изјашњавање и трећа могућност неизјашњавања, односно недеklarисања. У Македонији, у попису 2002. године је на исти начин, као и 1991, постављано питање о националној припадности (отворени одговор), уз предвиђену могућност неизјашњавања (Мрђен, 2002).

тивности критеријума приликом декларисања, променљива и нестабилна категорија, матерњи језик је објективнији показатељ.¹¹

Комбинација језика и националности представља уобичајен начин сагледавања разлика између објективних етничких особина и субјективног опредељивања, односно степена подударности ова два обележја. Ипак, одговор о матерњем језику не треба схватити као "контролу" поузданости одговора о националној припадности, већ је то пре слика присутности и интензитета етничких, асимилационих и интеграционих процеса. Тако, поједине националности приликом декларисања могу прећи у други национални корпус, али не и у погледу изјашњавања о матерњем језику. Насупрот томе, мале просторно дисперзивне етничке групе које живе раштркано на национално хомогеном подручју могу задржати своју националност дуже или краће време, али прелазе са "изворног" матерњег језика на други тј. преовлађујући језик средине, што у већини случајева коначно води и ка променама етничке припадности односно ка асимилацији (Петровић, 1983).

Значај овог обележја нарочито је велики у мултијезичким заједницама, па је неопходно да буде покривено статистичким истраживањима. Већина европских земаља у својим националним пописима прикупља податке о језику, као што су: матерњи језик (дефинисан као језик којим је лице проговорило у раном детињству), говорни језик (језик којим се особа најбоље служи), језик комуникације (који најчешће користи у кући и /или на послу) и други, слични варијетети, који често могу имати само танку везу са националним пореклом.¹²

¹¹ Поједини аутори су покушали да примене тзв. објективне методе за одређивање националне припадности, при чему је управо матерњи језик представљао најважнији критеријум. Једно истраживање које је спроведено 1970-их година у Мађарској, са циљем да испита етнички састав становништва Барањске жупаније, указује на велики значај обележја матерњи језик. Наиме, због утицаја политичких и других околности, покушано је да се нађе објективни критеријум за одређивање националне припадности и то преко порекла (на основу матичне књиге) и знања језика предака. Приликом испитивања језика, статистичка јединица није било лице, већ домаћинство. Уколико само један припадник сваке генерације говори језиком својих предака, сви чланови домаћинства су сматрани за "чисте" припаднике те националности. Ако језиком предака говоре само чланови неких генерација домаћинство је сматрано за "прелазно". Служећи се објективним критеријумом дошло се до података о етничкој структури другачијој него према пописним подацима (Istvan i dr., 1977).

¹² На пример, у Швајцарској, као мултијезичкој држави, прво пописно питање се не односи на матерњи језик, већ на језик којим лице обично говори у кући и у школи (или на послу), док друго питање покрива језик на којем лице размишља и који зна најбоље. У Румунији се пописно питање односи на матерњи језик (језик којим је лице говорило у детињству), док у Мађарској поред питања о матерњем постоји и питање о говорном језику. У Словачкој се под матерњим јези-

Југословенска статистичка пракса покрива само први аспект – матерњи језик, мада су међународне препоруке да се у попис укључе најмање два питања у вези језика. У садржај свих пописа било је инкорпорирано питање о матерњем језику (осим 1948) и то на основу објективног критеријума, док се дефиниције у извесној мери разликовале.

Према методолошкој концепцији пописа из 1953. године, под матерњим језиком се подразумева "језик којим лице у свом домаћинству претежно говори, односно језик који само лице сматра за свој матерњи". Оваква дефиниција пружала је могућност да лице не наведе као матерњи језик онај којим комуницира у свом домаћинству, као и да, уколико је у детињству научило два језика, може се слободно изјаснити који му је матерњи.¹³

У свим наредним пописима (1961, 1971, 1981, 1991 и 2002), матерњи језик се дефинише као "језик који је неко лице научило да говори још у раном детињству, односно језик који лице сматра својим матерњим језиком ако се у домаћинству говорило више језика". Начин прикупљања података (објективни критеријум) био је идентичан, а главна разлика односила се на модалитет српско-хрватског језика који је различито третиран.¹⁴

У бившој СФРЈ, лингвистичка теорија нације имала је дугу традицију, али је било тешко идентификовати етничке групе према језику, јер су различите националности (Срби, Хрвати, Црногорци и Муслимани) говориле једним истим језиком. Сви народи и народности имали су загарантована права да слободно практикују свој језик и писмо, укључујући и наставу на матерњем језику, што "бившу Југославију сврстава у једну од ретких европских држава која није имала ни државни језик ни државну нацију" (Спасовски и др., 1995).

Дезинтеграција земље и стварање нових држава на простору бивше СФРЈ, имали су за последицу промене у одлучивању о језику,

ком подразумева "језик којим лице говори са својим родитељима", а у Бугарској језик који лице најбоље говори и којим најчешће комуницира у породици (Naug, Courbage, Compton, 2000).

¹³ У коначним резултатима пописа из 1953 (као и 1961), примењена је следећа класификација матерњег језика: српски и хрватски, словеначки, македонски, шиптарски, бугарски, чешки, влашки, словачки, грчки, италијански, мађарски, немачки, пољски, влашки, румунски, русински, руски, турски, цигански, остали словенски језици, остали несловенски језици, и непознато.

¹⁴ У класификацији матерњег језика у пописима 1971, 1981 и 1991. наведени су: српски, српско-хрватски, хрватски и хрватско-српски (као једна група), а затим следећи језици по азбучном реду: албански, бугарски, влашки, грчки, дански, енглески, јеврејски, мађарски, македонски, немачки, норвешки, пољски, ромски, румунски, руски, словачки, словеначки, турски, украјински, француски, холандски, чешки, шведски, остали језици, непознато.

при чему се јасно види његов значај у дефинисању нација. Тако, исти језик којим су говорила четири народа, након распада земље добија национална имена полазећи са становишта да је језик важно интеграционо средство и битан конститутивни елеменат нације. Мада свака нација има право да језик којим говори назива именом своје нације, ипак се морају имати у виду историјске околности и језичке законитости које не дозвољавају да се произвољно мењају стандардни називи језика. Српскохрватски језик добија национална имена (српски, односно хрватски), мада лингвисти сматрају да је то и даље један језик, без обзира на раздвајања из политичких разлога, у коме има само регионално условљених варијација. Диференцирање истог језика често је садржавало неке архаичне термине или је једноставно водило креирању новог језика (на пример, босанског). Што се тиче црногорског језика, који према мишљењу лингвиста представља варијанту српско-хрватског говорног језика упркос неким морфолошким и лексичким особеностима, истицало се с једне стране, да порицање постојања овог језика значи негирање црногорске националне индивидуалности, али и с друге стране, да се појединим нацијама не може оспорити право постојања само зато што немају језик означен именом своје нације.

Дакле, у последњем попису 2002. године, појаву нових националности или садржинска промена истих модалитета услед политичких одлука или методолошких решења, пратила је и другачија, промењена класификација матерњег језика. Битно измењени друштвени услови утицали су, између осталог и на диференцирање једног истог језика на више нових или појаву других језика аналогно све екстезивнијој класификацији националности.¹⁵

Вероисповест (1953, 1991, 2002)

Тешкоће у прикупљању објективних података и испитивању етничке структуре указују на потребу да се подаци о националности и матерњем језику допуне и пописним резултатима о вероисповести. При постављању овог питања пошло се са становишта да религија представља једну од друштвених категорија чији је утицај значајан у многим сферама друштвеног живота. Специјалне анкете које се спроводе у савременим друштвима показују да велики број људи ни-

¹⁵ Коначна (детаљна) класификација матерњег језика према попису из 2002. године садржи чак 30 модалитета: српски, албански, босански, бугарски, влашки, грчки, дански, енглески, италијански, јеврејски, кинески, мађарски, македонски, немачки, норвешки, пољски, ромски (цигански), румунски, руски, словачки, словеначки, турски, украјински, француски, холандски, хрватски, цинцарски, чешки, шведски, остали језици и непознато.

су верници у смислу практиковања религије, већ се по правилу декларишу на основу традиционалног припадања одређеној конфесији, као и да је растући број атеиста и агностика. Због тога, постоји став да се у макроистаживањима тешко могу добити прави одговори о религијској припадности, па су адекватнија анкетна испитивања на основу којих се може сагледати и конфесионално-цивилизацијски круг коме поједини слојеви становништва припадају.

У пописним методологијама европских земаља не постоји универзална дефиниција о религијској припадности. Неке земље под тим подразумевају веровање, а друге само формалну припадност. Приликом класификовања, подаци могу бити врло уопштени (без навођења подгрупа одређених вероисповести) или врло детаљни.¹⁶

Мада је припадност одређеној религији у неким случајевима значајан показатељ за утврђивање етничке припадности, постоји доста разлога за извесну резервисаност по овом питању зато што ово обележје може бити схваћено различито: као формална припадност одређеним конфесијама или као религиозно веровање сваког појединца.

У југословенској статистичкој пракси питање о вероисповести било је присутно само у три послератна пописа (1953, 1991. и 2002) спроведена у различитим социјалним контекстима, на основу којих су добијене информације о верској опредељености становништва, тачније који део становништва је без верског убеђења, а колико припада појединим религијама. Изјашњавање о вероисповести било је једним делом условљено методолошким приступом и садржајем инструментарија за прикупљање потребних података. Одговор је тражен по строго субјективном критеријуму, тј. на основу личног убеђења појединца којој религији припада, као и на уставом загарантованој слободи (не)изражавања верске припадности. Субјективност код овог обележја (као и код националности), има за последицу да подаци нису увек упоредиви и логични, али ипак упућују на оправданост постављања овог питања јер доприносе расветљавању етничке структуре становништва и са овог аспекта.

¹⁶ На пример, у Немачкој и Швајцарској, као критеријум се узима формална припадност (а не индивидуално веровање) експлицитно дефинисано у питању: "којој Цркви или религијској заједници припадате". У Румунији се питање односи на религиозно убеђење без обзира да ли је то веровање представљено преко неке организоване верске заједнице или не. Бугарска, такође, нема пописне дефиниције, па је само лични став према религији релевантан, а не припадност религијској групи или упис у црквени регистар. У Чешкој питање подразумева званичну припадност, учешће у религијском животу, везу са црквом, и слично (Haug, Compton, Courbage, 2000).

У попису 1953. године по први пут је постављено питање о религијској припадности формулисано као "однос према вери", а подразумевало је да "лице које има одређено верско убеђење уписује вероисповест коју исповеда, а лице које нема никакво верско убеђење уписује "без вере". За добијање одговора на ово питање примењен је субјективни критеријум, односно да ли се лице сматра припадником неке религије, а не формална припадност (да ли је уписано у верске књиге, да ли редовно иде у цркву, да ли је крштено или не и слично).¹⁷

Мада религијска припадност, према Препорукама Конференције европских статистичара УН, спада у групу допунских, а не основних обележја, као и да су јој иманентнија анкетна испитивања, разлози за изостављање ове етничке одреднице у наредна три југословенска пописа, била су политичко-идеолошке природе. Тако, ово обележје поново се нашло у попису становништва тек четири деценије касније, тачније 1991. године. Према пописној методологији, фигурирао је термин "вероисповест", а подаци су прикупљени на исти начин тј. на основу слободног изјашњавања становништва о верској припадности.¹⁸

Методологија пописа 2002. године остала је суштински непромењена. У коначној класификацији није било измена у броју и редоследу модалитета, тј. све вероисповести су наведене према азбучном реду са разуђеним подгрупама.¹⁹ Имајући у виду резултате последњег пописа може се оправдано претпоставити да су лица у великој мери се изјашњавала о вероисповести према традицији, односно према томе којој су религији припадали њихови родитељи, па зато постоји висока коинциденција националне и верске припадности. Треба истаћи да је, у компарацији са претходним пописима, осећање припадности својој конфесији, како по значају тако и по интензитету, значајно повећано. Реч је о томе да религија на овим просторима, као једно од основних диференцијалних обележја етничких заједница, представља у одређеној друштвеној ситуацији додатно средство националне хомогенизације.

¹⁷ Приликом шифрирања резултата пописа из 1953. године примењена је следећа класификација религијске припадности: без одговора, без вере, неопредељен, православци, римокатолици, протестанти, остали хришћани, припадници исламске верске заједнице, Мојсијевци, остали нехришћани и непознато.

¹⁸ У коначној класификацији 1991. године наведене су следеће вероисповести (азбучним редом): исламска, јудаистичка, католичка, православна, протестанска, проорјентални култови, друге вероисповести, неопредељени верник, није верник и непознато.

¹⁹ У скраћеној класификацији 2002. године наведене су следеће вероисповести: исламска, јудаистичка, католичка, православна, протестанска, следбеници проорјенталних култова, припада вероисповести која није наведена, верник је али не припада ниједној вероисповести, неизјашњени, није верник и непознато. Детаљна класификација обухвата подгрупе поменутих религија.

Закључак

Познавање пописне методологије од великог је значаја у проучавању и анализи етничке структуре, јер она фундаментално утиче на етнoстатистичке резултате, па је неопходно да буде заснована на научним принципима. Промене у класификацији, одређена методолошка решења, увођење новог или изостављање ранијег питања, може и поред исте дефиниције самог обележја да се одрази на структуру становништва према том обележју. Треба подсетити да је један од основних захтева пописне методологије упоредивост података која подразумева стабилност методолошких решења, односно да се при избору термина, дефиниција, критеријума и класификација треба одлучити за оне трајнијег значаја у циљу могућности компарације података новог са претходним пописима. Али, истовремено пописна методологија треба да испуњава и услов актуелности што значи да је неопходно, на основу искустава претходних пописа, а у циљу добијања што објективнијих података, поједине методолошке елементе модификовати и актуелизовати.

Литература

- Haug, W, Y. Courbage, P. Compton (2000). The Demographics of National Minorities in Certain European States, *Population Studies*, No.30, Vol.1, Council of Europe, Strasbourg.
- Istvan H, A. Kutas, A. Klinger, J. Kepecs (1977). *A Baranyai Nemzetisegerkol*, Министарство за культуру NR Мађарске и Жупанијски савет Баранје (navedeno prema G. Penev: "A Baranyai Nemzetisegerkol", Stanovništvo, god. XVI, br. 1-4, CDI, IDN, Beograd).
- Мрђен, С (2002). "Народност у пописима – променљива и нестална категорија", *Становништво*, год. XV, 1-4, Центар за демографска истраживања, ИДН, Београд.
- Петровић, Р (1983). "Дугорочне промене етничке структуре у СР Србији", *Зборник Филозофског факултета*, XVVV-2, Београд.
- Радовановић, С (1995). "Етничка структура и матерњи језик становништва", *Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991*, Савезни завод за статистику, ЦДИ, ИДН, Београд.
- Spasovski, M., S. Kicosev, D. Zivkovic (1995). "The Serbs in the Former SFR of Yugoslavia", *The Serbian Question in The Balkans*, Faculty of Geography, Belgrade.
- Станковић, В (1992). "Роми у светлу података југословенске статистике", *Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције*, САНУ, Одељење за друштвене науке, књига 1, Београд.
- СЗС (1988). *Упоредни преглед резултата пописа 1921-1981*, Савезни завод за статистику, Београд.
- Таталовић, С (2001). *Мањински народи и демократија*, Центар за толеранцију и дијалог, Подгорица.

METHODOLOGICAL ASPECTS AND PROBLEMS IN ANALYZING ETHNIC STRUCTURES OF POPULATION

Summary

Population censuses represent the most important source of data for analyzing ethnic structures of population. Three basic ethnic traits are analyzed in the paper (national affiliation, mother language and religious affiliation) which were included in all post-war censuses (1948-2002) and which facilitate the perception of population dynamics of numerous ethnic communities. It is important to know that ethnic processes are influenced by changes of national affiliation – subjective factor, which is very important with all, especially some nationalities (Roma, Vlachs, Yugoslavs and others) apart from just demographic factors (natural increase and migrations). Furthermore, a proper analysis and comparison of ethnodemographic data requires knowledge of census methodology (applied solutions, criteria, definitions, classifications, etc.) which is of key influence on demographic trends of certain nationalities (e.g. Muslim, Bosnians, Yugoslavs and others) and changes of ethnic structure of population.

Key Words: Population Census, Methodology, Ethnic Structures, National Affiliation, Mother Language, Religion